

σημειώσεις

IRIS MARION YOUNG

Ἡ ζωή στὴν πόλη καὶ ἡ διαφορά

ΦΩΤΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Μερικὲς ἐφαρμοσμένες παρατηρήσεις γιὰ τὸν
συσχετισμὸ οἰκονομικοῦ - πολιτικοῦ

* * *

ΕΛΣΑ ΛΙΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

«Τούτη ἡ ἐποχὴ δὲν εἶναι ἐποχὴ... γιὰ ποίηση
καὶ ἄλλα παρόμοια»: Ποίηση καὶ κρίση

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ

Ανάγκωση καὶ κρατική

* * *

RAQUEL ANGEL-NAGLER: Ἡ μητέρα μου

(Μιά Saga) * ΜΑΡΚΟΣ ΜΕΣΚΟΣ: Ἡ

σχάλα * ΤΑΣΟΣ ΠΟΡΦΥΡΗΣ: Πέντε ποι-

ήματα * ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ:

Σκέψεις πού μοῦ ἐμφανίζει ὁ Ἀντόνιο Λό-
μπο Ἀντουένες

77

ΙΟΥΝΙΟΣ 2013

Ἀνάγνωση καί κριτική

ΠΩΣ ΔΙΑΒΑΖΕΙ ΚΑΝΕΙΣ ΕΝΑ βιβλίο, μιά ποιητική συλλογή, ἓνα διήγημα, ἓνα μυθιστόρημα, γιά τό ὁποῖο πρόκειται νά γράψει κριτική; Ἡ ἀπάντηση φαίνεται ἀπλή: ὁ κριτικός διαβάζει προσεκτικά τό βιβλίο, ἐπισημαίνοντας τίς ὅποιες ἀρετές, καθώς καί τά τυχόν ἐλεγχόμενα σημεῖα του. Ἡ ἀπάντηση ὅμως αὐτή, μέσα στή γενική προφάνειά της, ἀφήνει ἀδιευκρίνιστες ὀρισμένες εἰδικότερες πλευρές τῆς ἐρώτησης. Ὁ κριτικός, π.χ., ἔχει πάρει τήν ἀπόφαση νά κρίνει τό ἔργο προτοῦ νά τό διαβάσει ἤ μετά, ἀφοῦ τό διάβασε πρῶτα; Ἐχει σημασία, θά ἔλεγε κανείς, νά μπαίνει ἓνα τέτοιο ἐρώτημα. Ἄς τό σκεφτοῦμε.

Στήν περίπτωση πού ὁ κριτικός ἔχει ἀποφασίσει νά κρίνει ἓνα ἔργο προτοῦ νά τό διαβάσει, ἀγνοεῖ, καθώς εἶναι φυσικό, τό ποῖόν αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ἄγνοεῖ δηλαδή περί τίνος πρόκειται. Συνεπῶς τό κίνητρο τῆς κριτικῆς ἐδῶ δέν πηγάζει ἀπό τήν ὅποια λογοτεχνική ὑπόσταση τοῦ βιβλίου, ἀλλά ἀπό κάποιο ἐξωβιβλιακό λόγο. Ἡ, ἄλλιῳς, ἀπό κάποια πρόθεση τοῦ κριτικοῦ. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ κριτική, πού θά γίνει γι' αὐτό τό ἔργο, θά σχετίζεται καί μέ τήν πρόθεση τοῦ κριτικοῦ. Στό βαθμό πού θά συμβεῖ αὐτό, εἶναι πιθανό νά μετρήσει στήν ἐκτίμηση τοῦ ἔργου, θετικά ἢ ἀρνητικά, κι αὐτή ἡ πρόθεση. Μέ συνέπεια νά προκύπτει ζήτημα κριτικῆς ἀμεροληψίας ἢ, ἄλλιῳς, κριτικῆς ἀκεραιότητος.

Ἐνδέχεται ὅμως ἓνας κριτικός νά πάρει τήν ἀπόφαση νά διαβάσει ἓνα βιβλίο μέ σκοπό νά τό κρίνει, χωρίς νά ξεκινάει ἀπό ὀρισμένο ἐξωβιβλιακό κίνητρο. Ἀπλῶς γιατί ἔτυχε νά μήν ἔχει κάποιο ἄλλο ἔργο νά διαβάσει σ' ἐκείνη τήν περίσταση ἢ γιατί, ρίχνοντας μιά ματιά στίς πρῶτες σελίδες του, τοῦ φάνηκε ἐνδιαφέρον. Ὅμως καί στήν περίπτωση αὐτή ὁ κριτικός θά ἔχει νά διαβάσει ἓνα ἔργο μέσα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς ἐπικείμενης κριτικῆς πράξης του. Μιά ὀπτική γωνία πού δέν

είναι εκείνη της ελεύθερης ανάγνωσης του έργου, γιατί δεν έχει τό ίδιο εύρος. Είναι μία ανάγνωση την οποία θα εντάξει ο κριτικός στο πλαίσιο της κριτικής που άσκει, γεγονός που συνιστά έναν προκαθορισμένο προσανατολισμό απέναντι στο προς ανάγνωση έργο. Τό νά διαβάσει κανείς ένα βιβλίο μ' έναν τέτοιο προσανατολισμό, συνεπάγεται κάποιες, έστω και μικρές, όριοθετήσεις. Τό νά διαβάσεις, μ' άλλα λόγια, ένα βιβλίο μέ αντικειμενικό σκοπό νά τό κρίνεις, τό βάζεις από πρίν στο στόχαστρο της αναμενόμενης κριτικής. Κι αυτό συνιστά μία λίγο-πολύ κατευθυνόμενη αναγνωστική πράξη. Έτσι τό νά διαβάσει κανείς ένα βιβλίο μέ προαποφασισμένο σκοπό νά τό κρίνει, όσο καλοπροαίρετα και άν ύποτεθεί, συνιστά μία σχετικά όριοθετημένη ανάγνωση. Κι είναι, νομίζω, συχνά τό αναγνωστικό μείον τών κριτικών, νά μήν έχουν πάντα τό χρονικό περιθώριο και την ψυχική διάθεση νά απολαμβάνουν τά βιβλία που διαβάζουν χωρίς κριτικές ύποχρεώσεις. Τό ιδανικό θά ήταν νά έγραφε κανείς κριτική χωρίς καμιά χρονική ή άλλη δέσμευση. Κάτι που για τούς επαγγελματίες τουλάχιστο κριτικούς είναι ανέφικτο.

Τό συμπέρασμα είναι πώς ή πλεονεκτικότερη ανάγνωση ενός βιβλίου είναι ή χωρίς κρατούμενα, ή ελεύθερη δηλαδή ανάγνωση, χωρίς κανένα από πρίν στόχο παρά μόνο εκείνον της όποιας απόλαυσης ενδέχεται νά προσφέρει τό έργο. Για νά υπάρξει όμως ελεύθερη ανάγνωση από έναν κριτικό, θά πρέπει ο κριτικός αυτός νά διαβάσει πολύ περισσότερα βιβλία από αυτά που κρίνει, ώστε νά έχει τή δυνατότητα νά διαβάσει τά βιβλία αυτά χωρίς νά γνωρίζει ποιό θ' άποτελέσει αντικείμενο κριτικής. Και μάλιστα ή ανάγνωση τών βιβλίων νά γίνεται χωρίς νά προϋπάρχει καν στο μυαλό του κριτικού ή προοπτική της κριτικής τους. Νά διαβάσει δηλαδή ελεύθερα τά βιβλία αυτά για δική του ικανοποίηση και άν κάποιο κεντρίσει τό ενδιαφέρον του ν' ασχοληθεί κριτικά μ' αυτό ύστερόχρονα. Είναι όμως πάλι, μεταξύ πολλών άλλων θέμα χρόνου για τούς κριτικούς. Από την άποψη αυτή μπορεί νά πει κανείς πώς οί κοινοί αναγνώστες έχουν, έναντι τών κριτικών, τό πλεονέκτη-

μα της ἐλεύθερης ἀνάγνωσης τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων πού ἔτυχε νά τούς ἀρέσουν περισσότερο. Βέβαια δέν μπορούμε νά θεωρήσουμε τίς ἀναγνώσεις τῶν κριτικῶν κατευθυνόμενες καί προσδιορισμένες πλήρως ἀπό τήν ιδιότητά τους, μιά κάποια ἐξάρτηση ὥστόσο εἶναι ἀδύνατο νά μήν ὑπάρχει. Καί στό βαθμό πού ὑπάρχει μιά τέτοια ἐξάρτηση δέν ἀπέχει ἀπό τό νά συνιστᾷ ἓνα εἶδος «ἐπαγγελματικῆς διαστροφῆς».

Ἄς ἀφήσουμε γιά τήν ὥρα τά παραπάνω, γιά νά σταθοῦμε σ' ἓνα ἐπιμέρους –ἓνα ἀπό τά πολλά– ἀναγνωστικό πρόβλημα. Ἄς δοῦμε τί συμβαίνει ὅταν διαβάζουμε ἓνα ποίημα, ἓνα διήγημα ἢ ἓνα μυθιστόρημα. Ἄν διαβάζοντας κανεῖς ἓνα κείμενο, σταθεῖ κάποια στιγμή νά ἀναλογιστεῖ πῶς ἀκριβῶς ἀνταποκρίνεται σ' αὐτό τό κείμενο, δέν θά δυσκολευτεῖ φαντάζομαι νά διαπιστώσει τά ἐπόμενα. Δέν θά δυσκολευτεῖ νά ἀντιληφτεῖ ὅτι τήν ὥρα πού διάβαζε ἀνταποκρινόταν αὐτόματα σέ ἓνα εἶδος πολυφωνικῆς ὀρχήστρας. Ὅτι παρακολουθοῦσε, μ' ἄλλα λόγια, τήν ἐξέλιξη μιᾶς ἐνορχηστρωμένης «πολυφωνίας», ἐνεργειῶν, νοημάτων, ἀντιδράσεων, αἰσθημάτων, εἰκόνων, σχημάτων, χρωμάτων, ἤχων, θορύβων, κ.λπ. Κι ὅλα αὐτά ἀρθρωμένα, θεματικά ἢ συνειρμικά ἢ σύνθετα, μέ τόν λίγο-πολύ ιδιαίτερο τόνο μιᾶς ὑποβλητικῆς συγγραφικῆς πνοῆς. Θά διαπιστώσει ἐπίσης ὅτι ἡ «πολυφωνία» αὐτή ὁλοκληρώνεται μέ τήν ἐξίσου αὐτόματη συμμετοχή τῆς παιδείας τοῦ ἀναγνώστη, τῶν ἐμπειριῶν του, τῆς εὐαισθησίας του, τῆς φαντασίας του, κ.λπ. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ ἀνάγνωση ἀποτελεῖ μιά πολυσύνθετη ἀνταπόκριση στό κείμενο, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται αὐτόματα, κατεξαχῆν δηλαδή ἀσυνείδητα.

Ἄν τώρα μᾶς ρωτήσῃ κανεῖς τί μᾶς λέει ἓνα κείμενο πού διαβάσαμε πρόσφατα, δύσκολα θά μιλήσουμε γιά σχήματα, γιά χρώματα, γιά ἤχους καί γιά θορύβους. Ἡ τάση μας θά εἶναι νά μιλήσουμε ἐκλογικευμένα ὥστε νά γίνουμε κατανοητοί. Ὅμως ἀπ' ὅλα τά στοιχεῖα τῆς ἀναγνωστικῆς «πολυφωνίας» ἐκεῖνο πού προσφέρεται γιά ἀπευθείας ἐκλογικευμένη διατύπωση εἶναι τό νοηματικό στοιχεῖο τοῦ κειμένου –ἓνα ἀπό τά

πολλά της αναγνωστικής μας ανταπόκρισης στο λογοτέχνημα, το οποίο κάποτε μπορεί και ν' απουσιάζει έντελως. Από την ποίηση τό βλέπουμε νά απουσιάζει συχνά, όχι σπάνια όμως και από τόν αφηγηματικό λόγο. Ίδου ένα συναφές παράδειγμα:

«Ὁ Ἄγγελος σήκωσε τό βλέμμα του [βρισκόμαστε στή λίμνη τῆς Βουλιαγμένης] πρὸς τήν κορυφή τοῦ πανύψηλου βράχου καί τό ἄφησε ἀκίνητο γιά ἀρκετή ὥρα, ὥσπου μέσα στό μυαλό του σχηματίστηκαν οἱ τρεῖς στίχοι ἀπό ἕνα χαϊκού:

Ὅλα σωπαίνουν
Ἡ φωνή τοῦ τζίτζικα
Σχίζει τό βράχο.¹

»Ἄρχισε νά ντύνεται μέ ἀργές κινήσεις, λέγοντας μέσα του ξανά καί ξανά: “Ἡ φωνή τοῦ τζίτζικα σχίζει τό βράχο”. Ὅταν μπῆκε στό αὐτοκίνητό του ἔνωθε ἀνάλαφρος. Ἐβαλε ν' ἀκούσει τό πρῶτο σεξέτο τοῦ Μπράμς. Τό σῶμα του ἦταν εὐχάριστα κουρασμένο καί μέσα στά νερά τῆς σκέψης του κολυμποῦσε τό ποίημα τοῦ Μπασό. Ἀπό τίς πρῶτες κιόλας νότες θυμῆθηκε τήν περίφημη σκηνή ἀπό τοὺς Ἑραστές τοῦ Λουί Μάλ κάτω ἀπό τό ἀσπρόμαυρο σεληνόφως. Ὁ Ἄγγελος ἄρχισε νά σκέφτεται τή ζωή τοῦ Γιοχάνες Μπράμς...»²

Τί βλέπουμε στό ἀπόσπασμα; Πρῶτα-πρῶτα ὅτι ἔχουμε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό ἀφηγηματικό ἔργο, γραμμένο μέ στρωτή γλώσσα καί συνειρμική ἀνάπτυξη. Ἐπειτα ὅτι παρουσιάζει μιά «πολυφωνία» ἐνεργειῶν («σήκωσε τό βλέμμα», «ἄρχισε νά ντύνεται», «ὅταν μπῆκε», «ἔβαλε ν' ἀκούσει»), οἱ ὁποῖες συνδέονται μέ ἐσωτερικές ἀντιδράσεις («χαϊκού», «ἡ φωνή τοῦ τζίτζικα», «ἀπό τίς πρῶτες νότες»). Ταυτόχρονα ἔχουμε εἰκόνες («πανύψηλου βράχου», «ἀσπρόμαυρο σεληνόφως»).

1. «Ἀπό τό βιβλίο Ἰσσα καί Μπασό, Ὁ κόσμος τῆς πάχνης – 43 χαῖκοῦ, μετάφρ. Διονύσης Καψάλης, Ἄγρα, Ἀθήνα 2004». Ἡ σημείωση στό κείμενο.

2. Ἀλέξανδρος Ἰσαρης «BAR VENUS», στό Βίνκελμαν ἢ τό πεπρωμένο, διηγήματα, κίχλη, Ἀθήνα, 2010, σ. 108-109.

αίσθήματα («ένιωθε ανάλαφρος», «ευχάριστα κουρασμένο»), μία διπλή μεταφορά («μέσα στά νερά της σκέψης του κολυμπούσε τό ποίημα του Μπασό»), μία αισθησιακή μνήμη («θυμήθηκε τή σκηνή») καί τέλος τήν αφετηρία για κάποια περιδιάβαση στη ζωή «του Γιοχάνες Μπράμς». Όλα αυτά μαζι σχηματίζουν ένα υποβλητικό σύνολο, με σαφή αισθαντικό χαρακτήρα. Όποιος θά διαβάσει τό παραπάνω απόσπασμα δύσκολα, πιστεύω, θά τό προσπεράσει, χωρίς νά σταθεί μιά στιγμή νά τό ξαναδει καί νά τό νιώσει πληρέστερα. Ό συνειρμός του αποσπάσματος, πού φαίνεται κάπως συζητήσιμος, είναι αυτός πού από τό κοίταγμα του βράχου αναδύεται τό χαϊκού. Προσωπικά δέν βρίσκω τίποτε αυθαίρετο σ' αυτό. Οί συνειρμοί προκύπτουν ανεξέλεγκτα καί κάποτε από υπονοούμενες ή άφανείς αίτιες. Έχει τύχει νά κοιτάξω τέτοιους βράχους, άκόμα κι αυτόν πού αναφέρει τό απόσπασμα, κατακαλόκαιρο, όταν άχολογεί ο τόπος από τά τζιτζικια. Τό κοίταγμα πάνω στη σταχτιά επιφάνεια ενός ψηλού βράχου μπορεί νά προκαλέσει διάφορες έσωτερικές αντιδράσεις. Όμως κατακαλόκαιρα δέν είναι παράξενο νά συνδυαστεί με τή φωνή των τζιτζικιών. Πρέπει νά σημειωθεί ότι οί βράχοι τό καλοκαίρι σχετίζονται με τή ζέστα καί τήν ξεραίλα, όπως καί ή φωνή των τζιτζικιών. Τό απόσπασμα δέν μιλάει για καλοκαιρινή ξεραίλα, όμως αυτό συνάγεται, ή μάλλον υποβάλλεται, από τά συμφραζόμενα. Μάλιστα τό επίμονο κοίταγμα μπορεί, κάτι καθόλου άσυνήθιστο, νά προκαλέσει τό αδυνάτισμα της όπτικης εικόνας, σέ βαθμό πού νά διαπεραστεί από τή φωνή των τζιτζικιών. Σύνδεσμος λοιπόν άνάμεσα στό βράχο καί στό χαϊκού είναι ή εποχή, ή στιγμή καί ή φωνή των τζιτζικιών. Κι ίσως άκόμα κάποιο άφανές έμπειρικό υπόβαθρο του συγγραφέα. Πώς εξηγείται όμως ή φράση του χαϊκού (καί του Άγγελου βέβαια), «Όλα σωπαίνουν», μέσα στό τζιτζικισμα της ώρας; Είναι θέμα έμπειρίας, γιατί έτσι συμβαίνει, μέσα στό τζιτζικισμα νιώθεις μέσα στη σιωπή, καθώς ή φωνή του τζιτζικια, πού ταυτίζεται με τό φυσικό περιβάλλον, καλύπτει κάθε άλλο ήχο. Τό ξαναλέω, προσωπικά δέν βρίσκω

τίποτε αὐθαίρετο στοῦ συνειρμό αὐτό. Τό νά κοιτάξεις ἕνα βράχο καί νά σχηματίζεται μέσα σου μιὰ φράση, τρεῖς στίχοι ἢ ἕνα πρόσωπο εἶναι ἀπό τοὺς βαθύτερους συνειρμούς πού μᾶς τυχαίνουν. Τό ἀξιοπρόσεκτο ὥστόσο γεγονός στοῦ παραπάνω ἀπόσπασμα εἶναι ὅτι, ἂν καί ἀνήκει στόν ἀφηγηματικό λόγο, δέν περιέχει νοήματα. Δέν ἀναφέρεται καθόλου στή νόηση. Στή φράση, «Ὁ Ἄγγελος ἄρχισε νά σκέφτεται τή ζωή τοῦ Γιοχάνες Μπράμς», τό ρῆμα «σκέφτεται» ἔχει τήν ἔννοια τοῦ ἄρχισε νά ἀναπολεῖ τή ζωή τοῦ Μπράμς. Ἀπό τήν ἀποψη αὕτῃ τό ἀπόσπασμα δέν προκαλεῖ τή νόηση τοῦ ἀναγνώστη, ἀλλά τήν αἰσθητικότητά του, μέ ὅλη τήν κουστωδία τῶν δικῶν του αἰσθημάτων, ἀνακλήσεων, ἐμπειριῶν καί φανταστικῶν προεκτάσεων. Μέ συνέπεια ἡ ἐκλογικευμένη ἐρμηνεία του νά εἶναι δυσκολότατη, ἂν ὅχι καί ἀδύνατη.

Τό ἐξαγόμενο εἶναι πῶς, ὅταν μιλοῦμε κριτικά γιά ἕνα λογοτεχνικό κείμενο καί ἐκλογικεύουμε ὅ,τι ἀπό τό κείμενο αὐτό εἶναι εὐκόλο νά ἐκλογικευτεῖ (νοήματα, ιδέες, θέσεις κ.λπ.), παραγνωρίζουμε τό εὐρύτερο φάσμα τῆς ἐκφραστικῆς του «πολυφωνίας». Ἕνα φάσμα πού χωρίς αὐτό ἡ κριτική ἀξιολόγηση τοῦ κειμένου θά εἶναι λειψή. Ἡ τάση πού ἐπικρατεῖ σήμερα στήν κριτική, περισσότερο ἀπό προηγούμενες ἐποχές, εἶναι νά ἐπιμένουμε στίς πτυχές τῶν κειμένων πού ἐπιδέχονται ἀπευθείας ἐκλογίκευση. Ἀπό τή μιὰ μεριά εἶναι ἡ εὐκολία τῆς ἐκλογίκευσης πού εὐνοεῖ αὕτῃ τήν τάση. Κι ἀπό τήν ἄλλη ἡ πλησμονή τῶν θεωριῶν καί τῶν μελετῶν πού ἀφοροῦν τά λογικά ἀπτά συστατικά τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων. Συστατικά πού στήν πλειονότητά τους μάλιστα ἔχουν ἐξωλογοτεχνικό χαρακτήρα. Τό ζήτημα ὥστόσο ἀπό τήν πλευρά τῶν κριτικῶν εἶναι τί διαβάζουμε ὅταν διαβάζουμε ἕνα λογοτεχνικό κείμενο. Τί διαβάζουμε, μέ τήν ἔννοια τί μᾶς συμβαίνει ἢ τί παρακολουθοῦμε ἀκριβῶς τήν ὥρα τῆς ἀνάγνωσης πέρα ἀπό τίς νοηματικές του διαστάσεις. Ἀκόμα κι ὅταν διαβάζουμε θεωρητικά γραφτά ἡ ἀνάγνωση δέν εἶναι μονοδιάστατα νοηματική. Νά δοῦμε ὁμως κι ἕνα δεύτερο παράδειγμα ἀπό τή μεριά τῆς ποίησης:

Η ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ ΑΥΓΗΣ

Ἡ πράξη τῆς αὐγῆς ἔγινε χωρὶς αἶμα
 Μῆτε χύθηκαν δάκρυα
 Μονάχα ὁ κρίνος μιᾶς φωνῆς
 Ἐγέμισε τ' αὐτιά μας
 Ὅστερα τὰ χέρια μας δέν ἔπιασαν τίποτα
 Ἀλλά τὰ μάτια μας τρέχανε
 Ὅπως τρέχει ὁ ἥλιος.³

Ἡ πεζογραφία δίνει σίγουρα περισσότερες λαβές, γιὰ ἐκλογικευμένες ἐρμηνεῖες, ἀπὸ τὴν ποίηση. Ἡ ποίηση ἀπευθύνεται περισσότερο ἀπὸ τὴν πεζογραφία στὴν αἰσθαντικότητα τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ πυκνότητα τοῦ λόγου της, ἐνὸς λόγου κατεξοχὴν μεταφορικοῦ καὶ ὑποβλητικοῦ, κι οἱ ἀκαριαῖοι συσχετισμοὶ τῶν πραγμάτων, δέν ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια σέ ἔλλογες ἀναγνωστικές ἀνταποκρίσεις. Τό παραπάνω ποίημα τοῦ Σαραντάρη, ἔχει τὴν εὐχέρεια νὰ τὸ παρακολουθήσεις σάν μιὰ σειρά ἀπὸ μικρογεγονότα, συσχετισμοὺς, εἰκόνες, ἤχους καὶ αἰσθήματα, ἀλλὰ δύσκολα μπορεῖς νὰ τὸ προσεγγίσεις ἀλλιῶς παρὰ ἀπὸ τὴ μεριά τῆς αἰσθαντικῆς εὐαισθησίας σου. Ὡς θέμα δέν βγάζει πούθενά, οὔτε ὡς συνειρμὸς ἰδεῶν, οὔτε ὡς νοηματικὸ σύνολο. Τό νιώθεις, ἀλλὰ δέν τὸ καταλαβαίνεις νοητικά. «Μονάχα ὁ κρίνος μιᾶς φωνῆς / Ἐγέμισε τ' αὐτιά μας». Ἀπὸ πραγματιστικὴ ἄποψη τὸ δίστιχο συνιστᾷ παραλογισμό. Κι ὅμως τὸν αἰσθανόμαστε, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν τὸν ἀπορρίπτουμε. Κι ὄχι μόνον, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν βρίσκουμε πρωτότυπα θαυμάσιο. Ἐδῶ κι ἐνάμιση αἰῶνα (Μπωντλαίρ) ἔχει γίνει λόγος γιὰ τίς ἀνταποκρίσεις ποὺ γίνονται ἀνάμεσα στίς αἰσθήσεις. Ὅταν διαβάζουμε αὐτὸ τὸ δίστιχο, αἰσθανόμαστε αὐτόματα τὸ ὁπτικὸ αἶσθημα τοῦ κρίνου ὡς ἡχητικὸ ἀνάλογο μιᾶς ἰδιαίτερης φωνῆς. Καὶ τὸ «Ἐγέμισε τ' αὐτιά μας», ἀπηχώντας τὴν ἐσωτερικὴ δόνηση ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἥχο, πάει πάρα πέρα ἀπὸ τὸ

3. Γιώργος Σαραντάρης, «Ἡ πράξη τῆς αὐγῆς», στὸ Ἔργα 1, εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Σοφία Σχοπετέα, Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, Ἡράκλειο 2001, σ. 68.

άκουστικό αίσθημα. Όλοκληρο τό ποίημα, ως σύνολο, δέν δίνει λαβές για όποιαδήποτε λογική ανάλυση. Αντίθετα αποτελεί ένα αδιάσπαστο όλον. Δέν έχεις παρά νά τό προσεγγίσεις σάν ένα ύποβλητικό σύνολο. Βέβαια ύπάρχει καί ή άποδομιστική δυνατότητα, πού δέν είναι, όπως πολλοί νομίζουν, έφεύρεση τών ήμερών μας. Η δυνατότητα νά πάρεις τό κείμενο λέξη-λέξη καί φράση- φράση νά τό έρμηνέψεις νοηματικά τό καθένα συστατικό (μέ τή βοήθεια καί τών λεξικών) καί μέ πραγματο-λογικές προεκτάσεις. Π.χ. τί είναι ό κρίνος, τί σχήμα έχει, πόσα είδη κρίνων ύπάρχουν, τί Ιστορία έχει, τί σχέση έχει μέ τή γονιμότητα καί τή θρησκεία κ.λπ. Όμως, τό νά προχωρήσεις σέ μιά τέτοια ζωτομία τού κειμένου, σημαίνει ότι μάλλον βρίσκεσαι μακριά από τά χωρικά ύδατα τής ποίησης.

Πάντως, για όποιον διαβάζει λογοτεχνικά κείμενα, ή αναγνωστική ανταπόκριση είναι, για ένα όρισμένο λόγο, ανάμεσα σέ άλλους, έξαιρετικά απαιτητική. Για τό λόγο ότι χρειάζεται νά είσαι στό μέγιστο βαθμό διαθέσιμος τήν ώρα τής ανάγνωσης. Διαθέσιμος σημαίνει έλεύθερος από όποιασδήποτε μορφής περισπασμούς. Νά μή σέ άπασχολεί κάποιο κείμενο πού πρόκειται νά γράφεις. Νά μήν κουβαλās τά προηγούμενα διαβάσματά σου. Νά μήν έχεις, άν είναι δυνατό, σχηματισμένες άπόψεις για τή λογοτεχνία. Νά είσαι ψυχικά καί σωματικά ξεκούραστος. Νά αισθάνεσαι τίς δυνάμεις σου διαθέσιμες, γιατί, όπως ξέρουμε από τήν πείρα μας, όταν διαβάζουμε ξοδεύουμε δυνάμεις. Τό διάβασμα από τήν άποψη αύτή είναι άθλημα, κάθε άλλο δηλαδή παρά, όπως κοινά πιστεύεται, διασκέδαση. Τό ίδιο ισχύει καί στήν περίπτωση πού παρακολουθούμε μιά συμφωνική συναυλία, μιά αξιόλογη θεατρική παράσταση, ένα κινηματογραφικό έργο έπιπέδου, κ.λπ. Άν δέν είμαστε διαθέσιμοι ψυχικά, πνευματικά καί σωματικά ξεκούραστοι, χάνουμε πολλά κι ίσως τά ούσιαστικότερα. Τό ζήτημα πάντως, για ό,τι μάς ενδιαφέρει έδω, είναι πώς, όταν διαβάζουμε ένα λογοτεχνικό έργο, ακόμα καί κάτω από τίς καλύτερες συνθήκες, δέν αποφεύγουμε παντελώς τήν αναγνωστική φύρα. Αυτό τουλάχιστο μάς δείχνει ή επαναλαμβανόμενη ανάγνωση όρισμένων κειμένων. Δέν νομίζω νά ύπάρχει αναγνώστης πού νά

έχει διαβάσει δεύτερη φορά ένα βιβλίο πού του ἄρεσε καί νά μή
 διαπίστωσε ἀναγνωστικά κενά στήν πρώτη ἀνάγνωσή του. Ἀνα-
 γνωστικά κενά διαπιστώνουμε ἀκόμα κι ὅταν διαβάζουμε τρίτη
 καί τέταρτη φορά τό ἴδιο βιβλίο. Οἱ ἐπαναλαμβανόμενες ἀναγνώ-
 σεις τῶν ἰδίων βιβλίων μᾶς δείχνουν, ἀπό τό ἕνα μέρος, πόσο
 σχετική εἶναι ἡ ἀναγνωστική μας ἀνταπόκριση στά κείμενα, καί
 ἀπό τ' ἄλλο μέρος, πόσο ἀπαιτητικό ἄθλημα εἶναι τό ἀναγνωστι-
 κό ἐγχεῖρημα. Ἕνας «ἐλεύθερος» ἀναγνώστης ἔχει τό περιθώ-
 ριο νά ἀποφασίσει νά διαβάσει ὀρισμένο ἔργο, ὅταν αἰσθάνεται
 ἐξαιρετικά διαθέσιμος. Αὐτή τήν πολυτέλεια, στόν ἴδιο βαθμό
 τουλάχιστο, δέν τήν ἔχει ὁ κριτικός πού τόν πιέζει ὁ χρόνος. Στή
 χειρότερη θέση βέβαια βρίσκεται ὁ ἐπαγγελματίας κριτικός, πού
 εἶναι ὑποχρεωμένος νά διαπιστώνει κανείς μερικές φορές πώς
 κάποιος κριτικά κείμενα ἐπαγγελματιῶν κριτικῶν δέν ἔχουν βγεῖ
 ἀπό προσεκτική μελέτη ὁλόκληρου τοῦ κρινόμενου ἔργου, ἀλλά
 ἀπό ἕνα μέρος του. Ὅλα αὐτά δέν ἔχουν τήν ἔννοια ὅτι οἱ κρι-
 τικοί καί ἰδιαίτερα οἱ ἐπαγγελματίες, δέν μποροῦν νά γράψουν
 καί ἐξαιρετικές κριτικές. Ἐπαγγελματίας ἦταν ὁ Ξενόπουλος κι
 ὁ Τέλλος Ἀγρας, πού ἔγραψαν μερικά ἀπό τά κορυφαία κείμενα
 τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς. Σημαίνει ὅμως ὅτι κάνουν τή δουλειά
 τους μέ σχετικά μειονεκτικούς ὅρους, τόσο ἀπό τήν πλευρά τῆς
 ἐλεύθερης διαθεσιμότητας, ὅσο καί ἀπό τήν πλευρά τοῦ διαθέσι-
 μου χρόνου.

Μικρότερης σημασίας, ἀλλά ὄχι ἀμελητέο, ζήτημα εἶναι ἀκό-
 μα ἐκεῖνο τῆς συγγένειας ἀνάμεσα στόν ἀναγνώστη, καί στό ἔρ-
 γο πού τυχαίνει νά διαβάζει. Ἄν λογαριάσουμε τήν παιδεία τοῦ
 ἀναγνώστη, τήν κοσμοθεωρία του, τή ἐμπειρική περιουσία του,
 τήν ψυχοσύνθεσή του καί τίς εὐαισθησίες του, ἔχουμε τό περιθώ-
 ριο νά θεωρήσουμε τόν κάθε ἀναγνώστη μιά μοναδικότητα. Θά
 ὑπάρχουν σίγουρα κοινές γενικές τάσεις, ἀλλά εἶναι ἀπίθανο
 νά ὑπάρχουν δύο ὅμοιοι ἀναγνώστες στόν πλανήτη, ἐκτός ἴσως
 ἀπό τά μονοωγενῆ δίδυμα ἀδέρφια – ἂν καί συζητήσιμο. Ἡ
 μοναδικότητα τοῦ κάθε ἀναγνώστη συνεπάγεται, ὅπως εἶναι αὐ-
 τονόητο, καί ἀνάλογη ἀναγνωστική μοναδικότητα. Στό πλαίσιο
 αὐτῆς τῆς μοναδικότητος σημαντικό ρόλο παίζει ἡ συγγένεια

πού αἰσθάνεται ὁ ἀναγνώστης μέ ὀρισμένη κατηγορία ἔργων ἢ συγγραφέων ἢ καί μέ ὀρισμένα μετρημένα ἔργα. Συγγένεια πού πηγάζει ἀπό ὅλα ὅσα ὡς ἰδιοσυγκρασία καί καλλιέργεια καθιστοῦν τόν ἀναγνώστη μιά ἰδιαίτερη προσωπικότητα. Δέν εἶναι κάτι ἄγνωστο ὅτι δέν μᾶς ἀρέσουν ὅλα τὰ λογοτεχνικά ἔργα πού, σύμφωνα μέ τή γενική ἐκτίμηση, βρίσκονται στήν κορυφή τῆς παγκόσμιας ἀξιολογικῆς κλίμακας. Ἔχω ἕνα φίλο πού δέν μπορεῖ νά διαβάσει Προύστ, γιατί ὁ λόγος τοῦ Προύστ τόν ἀπωθεῖ, ἐνῶ τοῦ ἀρέσει νά διαβάζει Καϊστλερ. Ξέρουμε ὅτι ὁ Οὐγκώ δέν ἐκτιμοῦσε τό ἔργο τοῦ Φλωμπέρ. Ὁ Φῶτος Πολίτης πάθαινε ἄλλεργία μέ τήν ποίηση τοῦ Καβάφη. Ὁ Δημαρᾶς ὑποτίμησε τόν πεζογράφο Βιζυηνό, τόν Παπαδιαμάντη καί τόν Καρυωτάκη. Τά παραδείγματα θά μπορούσαν νά πολλαπλασιαστοῦν. Ὅλοι μας ξέρουμε ὅτι ἔχουμε τίς προτιμήσεις μας. Κι εἶναι κοινό μυστικό ὅτι δέν μᾶς πηγαίνουν ὅλα τὰ ἔργα. Ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἀριθμό τῶν βιβλίων πού ἔχουμε διαβάσει ἢ ὑπάρχουν στά ράφια τῆς βιβλιοθήκης μας, ἡ νοητή προσωπική μας βιβλιοθήκη, αὐτή πού ἀνταποκρίνεται στίς ἰδιαίτερες προτιμήσεις μας, ἀπαρτίζεται ἀπό ἕναν ἀρκετά περιορισμένο ἀριθμό λογοτεχνικῶν ἔργων. Ἀκόμα καί τὰ γραφτά λογοτεχνῶν τῆς ἀρεσκείας μας δέν μένουν χωρίς, ἀδρές κάποτε, ἀξιολογικές διαβαθμίσεις. Καθῶς γίνεται ἀντιληπτό, οἱ ἐκλεκτικές συγγένειες ἀνάμεσα σέ ἀναγνώστες καί ἔργα, ἀφοροῦν τήν ποιότητα τῶν ἀναγνωστικῶν ἀνταποκρίσεων στά λογοτεχνικά κείμενα. Μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ ἀναγνώστης ἀνταποκρίνεται δημιουργικότερα στά ἔργα πού ταιριάζουν περισσότερο στή δική του προσωπικότητα. Ὁ ἐλεύθερος ἀναγνώστης ἔχει τήν εὐχέρεια νά διαβάσει τὰ βιβλία πού βρίσκονται κοντά στίς ἰδιαίτερες κλίσεις του. Αὐτά πού τοῦ πηγαίνουν, μέ τὰ ὁποῖα ἀνοίγει ψυχικό καί πνευματικό διάλογο καί τόν συντροφεύουν ἔκτοτε σάν μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἄν ἀρχίσει νά διαβάσει ἕνα βιβλίο, πού τοῦ τό σύστησαν ἢ διάβασε καλά λόγια γι' αὐτό ἢ γι' ἄλλους λόγους, καί τό βιβλίο δέν τοῦ ἀρέσει, τό παρατάει. Μιά τέτοια ἀναγνωστική σχέση μέ τὰ βιβλία μπορούν νά ἔχουν βέβαια καί οἱ κριτικοί, ὅχι ὅμως μέ ὅλη τήν ποσότητα τῶν βιβλίων γιά τὰ ὁποῖα γράφουν κριτικές.

Οί εκλεκτικές συγγένειες, ανάμεσα σέ αναγνώστες, έργα και συγγραφείς, έχουν τά ὅρια τους, δέν εἶναι δυνατόν νά ἀφοροῦν ἀπεριόριστο ἀριθμό ἔργων. Οὔτε εἶναι δυνατό νά πηγάζουν ὅλα τά κριτικά γραφτά ἀπό σχέσεις ἐκλεκτικῆς συγγένειας μέ τά κρινόμενα ἔργα. Ὁ Τέλλος Ἄγρας, πού καθῶς φαίνεται τόν ἀπασχόλησε τό ζήτημα γιά τόν ἑαυτό του, ἔχει παρατηρήσει τά ἀκόλουθα: «Μετῶ στά δάχτυλα τά ἔργα πού μοῦ ἐγέννησαν αὐθόρμητα κριτικές σκέψεις καί τήν ἀπόλυτη ἐπιθυμία νά τίς ἐκφράσω. Γιά τά λοιπά, ἔγραψα γιατί ἔπρεπε νά γίνει λόγος, γιατί μοῦ τό ζήτησαν, γιατί τό ὑποσχέθηκα».⁴ Καί σ' ἄλλο κείμενό του: «Ἔτσι, λοιπόν, καί πολλά, πάμπολλα ἀπό τά βιβλία πού ὁ κριτικός ἀποσφραγίζει καί περισκεπτος, πολύ περισκεπτος, τά κόβει σιγά-σιγά μέ τόν χαρτοκόπτη, δέν εἶναι οὔτε καλά, οὔτε κακά, ἀλλά περιττά. Τό ν' ἀνακαλύψει κανεῖς μέσα σ' αὐτά ἐνδιαφέρον, μιά κάποια ἔστω σκιά ἐνδιαφέροντος, εἶναι ζήτημα μόνον ἐμπνεύσεως – καί μάλιστα ἰσχυρᾶς. Ἐννοῶ ὅμως ἐμπνεύσεως κριτικῆς».⁵ Ὑπάρχει δηλαδή ἓνα θέμα δημιουργικῆς ἀνάγνωσης τῶν διάφορων λογοτεχνικῶν ἔργων. Μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν διαβάζουμε πάντα καί τά πάντα ἐξίσου ἀποδοτικά. Ὁ κριτικός ὥστόσο εἶναι ὑποχρεωμένος νά γράφει, σχεδόν προγραμματικά, τή μία κριτική μετά τήν ἄλλη γιά τά νέα βιβλία πού κυκλοφοροῦν. Ἄν ἔγραφε μόνο γιά βιβλία πού ἀνταποκρίνονται στίς ἰδιαίτερες προτιμήσεις καί στόν προβληματισμό του, σέ ὅ,τι συνεπῶς συνιστᾷ τή βαθύτερη ἀτομικότητά του, θά ἔγραφε μετρημένες κριτικές. Ὅμως κάτι τέτοιο δέν συμβιβάζεται μέ τή θεσμική ιδιότητά του. Εἶναι συνεπῶς ὑποχρεωμένος νά διαβάζει καί νά γράφει γιά μεγάλο ἀριθμό βιβλίων, ἀνεξάρτητα ἀπό τό βαθμό πού τά βιβλία αὐτά ἀγγίζουν θετικά ἢ ἀρνητικά τόν ἴδιο. Ἔτσι αὕτη ἡ, σχεδόν, ὑπαλληλική σχέση τοῦ κριτικοῦ μέ τή δουλειά του, βάζει ὅρια στήν ἐκλεκτική ἀνάγνωση τῶν βιβλίων γιά τά ὅποια γράφει.

Ὁ καθένας, φαντάζομαι, καταλαβαίνει πῶς ὁ κριτικός δέν εἶναι μηχανή. Ἴσως ὅμως δέν σκεφτόμαστε πῶς τό ποιοτικό ἔρ-

4. Τέλλος Ἄγρας, *Κριτικά*, τόμος τέταρτος, φιλολογική ἐπιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1995, σ. 378.

5. "Ο.π.", σ. 278-279.

γο του δέν εἶναι ἀπλά καί μόνο θέμα τάλαντου καί εὐγενικῶν προθέσεων. Ἄς ὑποθέσουμε ἕναν κριτικό πού διαθέτει ἀνεξαρτησία πνεύματος καί γράφει μέ τό χέρι στήν καρδιά. Ἐναν κριτικό πού καταπιάνεται μέ τήν κριτική ἀπό ἔφεση καί πάθος καί μέ τίς ἀγνότερες προθέσεις. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ κριτικός αὐτός θά «βγεῖ στόν πηγαϊμό γιά τήν Ἰθάκη», θά βρεῖ στό δρόμο του, πέρα ἀπό τά διάφορα ἐξωγενῆ σύν καί πλήν, τά ἐνδογενῆ σύν καί πλήν πού συνεπάγεται ἡ θεσμική του ιδιότητα. Ἀνάμεσα στά ἐνδογενῆ πλήν ἀνήκουν καί τά ὅρια πού θέτει ἡ ιδιότητα αὐτή στίς ἀναγνωστικές του ἐπιδόσεις. α) Τήν ἄλογη πολυφωνία τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων πού δέν εἶναι εὐκόλο νά ἐκλογικευτεῖ καί κάποτε δέν εἶναι καθόλου ἐκλογικεύσιμη. β) Τό ἐπαχθές αἶτημα νά εἶναι σέ διαρκῆ διαθεσιμότητα ἀπέναντι στό σωρό τῶν βιβλίων πού διαβάζει καί κρίνει κάθε φορά – ἕνα αἶτημα πού μπορεῖ νά σκοτώσει καί ἐλέφαντα. γ) Τό ἀδύνατο ἐπίσης νά ἔχει ἐκλεκτική σχέση μέ ὅλα τά βιβλία γιά τά ὁποῖα εἶναι ἀναγκασμένος νά γράφει κριτικές. Νά σημειωθεῖ ὅτι τά ἐνδογενῆ ἀναγνωστικά μείον, πού συνεπάγεται ἡ ιδιότητα τοῦ κριτικοῦ, εἶναι μέσα στή φύση τῶν πραγμάτων κι ἀπό τήν πλευρά αὐτή εἶναι ἀναπότρεπτα. Κι εἶναι ἐπίσης τόσο πιεστικότερα, ὅσο συχνότερα εἶναι ὑποχρεωμένος ἕνας κριτικός νά γράφει κριτικές. Ἀσφαλῶς οἱ κριτικοί αἰσθάνονται, ιδίως αὐτοί πού εἶναι ζεμένοι στό μαγγανοπήγαδο τῆς ἐβδομαδιαίας συγγραφῆς κριτικῶν, τά ἀναγνωστικά (καί ἄρα κριτικά) μείον τῆς δουλειᾶς τους. Καί ἴσως κάποτε νά νιώθουν νά φουσκῶνι μέσα τους ἡ διάθεση νά τά βροντήξουν κάτω καί ν' ἀπελευθερωθοῦν ἀπό τό ζυγό αὐτοῦ του μαγγανοπήγαδου. Μέ τή διαφορά πῶς αὐτή ἡ δουλειά εἶναι τό ἐπάγγελμά τους. Ὅπως καί νά 'ναι, ὁ κριτικός πού ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ἐργάζεται κάτω ἀπό τέτοιες συνθήκες, ἐνῶ ταυτόχρονα βάζει στόχο νά εἶναι ἔντιμος στό ρόλο του, εἶναι μία ἥρωική περίπτωση.

(2010)